

Constantin Ittu, *Florilegiu bibliologic: peregrin cu incunabula von Brukenthal, Sibiu*, Editura Muzeului Național Brukenthal, 2023, 350 p.: 6 ilustr.

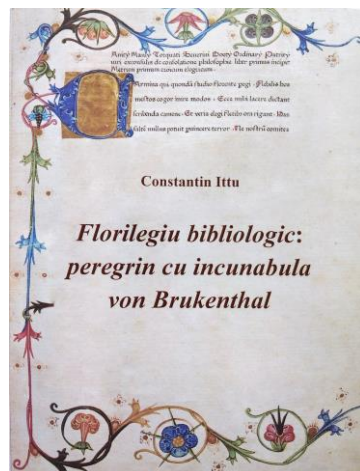
Prin intermediul acestei noi apariții editoriale Constantin Ittu, istoric, specialist în heraldică, cercetător la Biblioteca Brukenthal și profesor univ. la Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, face o călătorie în timp și ne vorbește despre o parte din moștenirea lăsată de baronul Samuel von Brukenthal, în speță despre câteva incunabule din patrimoniul Bibliotecii Muzeului Național Brukenthal din Sibiu. Însă abordarea acestor valori bibliofile incontestabile este una mai puțin obișnuită în bibliografia de specialitate, incunabulele brukenthaliene devenind sursa unor abordări conexe din partea autorului, care au prins consistență într-o succesiune de capitole ale cărții. Volumul se prezintă ca un studiu complex, un model de lucrare analitică în domeniul culturii universale, am spune chiar un omagiu adus Cărții și Tiparului.

Înșuși titlul, *Florilegiu bibliologic: peregrin cu incunabula von Brukenthal*, este unul bine ales de autor, termenii folosiți redând întocmai conținutul lucrării. Aceasta a fost gândită nu doar ca o incursiune în lumea incunabilelor de la Brukenthal, ci și ca un „florilegiu bibliologic”, un mănunchi de subiecte ce coboară mult în secolele trecute și care sunt dezbatute în câteva studii de cultură, rezultate din cercetările autorului, despre universul și istoria cărții manuscrise și tipărite.

Volumul conține 350 de pagini și este structurat pe două părți precedate de un „Incipit” al autorului (Cum altfel s-ar fi putut deschide o lucrare ce are drept sursă incunabulele?), urmat de alte două capitole introductive lămuritoare prin care Constantin Ittu ne introduce în istoria limbajului, a imaginii, hârtiei și cărții din cele mai vechi timpuri, precum și în lumea incunabilelor, primele cărți europene tipărite după invenția lui Gutenberg de la mijlocul sec. al XV-lea.

Încă din Incipit autorul ne plasează în universul cărților și menționează care sunt cele opt incunabule, datate între 1472-1498, precum și un post-incunabil din 1501, selectate din colecția Bibliotecii Brukenthal și care au stat la baza elaborării acestei lucrări.

Cel de-al doilea capitol introductiv, intitulat „De la «Sutra de diamant» la universul incunabilelor” (p. 17-32), aduce cititorul în lumea primelor tipărituri din China și Japonia (unul dintre repere fiind tocmai *Sutra de diamant*), apoi în lumea începuturilor tiparului european. În ceea ce privește această abordare, C. Ittu a plecat de la tema „Asia pre-Gutenberg”, avansată de către specialista americană Elisabeth Eisenstein.

Astfel, începuturile „cărții” în China au coincis cu afirmarea confucianismului, filosofia oficială a curții imperiale, după ce, în anul 175, împăratul chinez Ling Han (156-189) a ordonat gravarea în piatră a celor șase texte clasice ale lui Confucius, considerate sacre: *Cartea schimbărilor*, *Cartea odelor*, *Cartea edictelor*, *Memorial de rituri*, *Cartea muzicii* și *Primăvara - Toamna țării Lu*. Pentru răspândirea lor s-au obținut exemplare ieftine prin aplicarea unor coli de hârtie peste textele dăltuite în piatră, după care s-a dat foaia cu cărbune, rezultatul fiind un text alb pe fundal negru. Atunci au descoperit chinezii una dintre legile tiparului valabilă și astăzi – textul negru pe alb este mai ușor de citit decât invers. Ca urmare, meșterii au început să graveze caracterele în relief, nu în adâncime, și să le reproducă „în oglindă”. Tot în lumea chineză rugăciunea *Sutra de diamant*, cu peste 5000 de caractere, a fost un text budist foarte des copiat, scris pe o placă de lemn în anul 868. Originalul se află în colecțiile British Library, drept cea mai veche carte tipărită cunoscută din lume. În ceea ce privește istoria tiparului în Japonia, se pare că începuturile datează din sec. al VIII-lea, deși primul document tipărit cunoscut este din anul 1088 apărut la Nara, fosta capitală a Japoniei între anii 710-784. Primele tipăriri în limba *pali* au circulat în timpul împărătesei Shotoku și s-au răspândit în anul 770 sub formă de suluri *dharani* (rugăciuni), trimise templelor budiste din Arhipelag într-un tiraj amețitor de un milion de exemplare (azi dispărute).

În același capitol preliminar autorul explică termenul de incunabul, caracteristicile și contextul apariției incunabilelor în Europa. Explică de asemenea meșteșugul inventat de Johannes Gutenberg (1400-1468), precum și primele tipăriri și tipuri de literă folosite. Nu exclude aspectele legate de suporturile de scriere (pergament, hârtie), tipurile de pergament, numerotarea caietelor sau a bifoliilor (signatura), de legătura lor în plăci de lemn, piele sau carton (scoarțe).

Urmează cele două părți ale cărții, denumite după conținutul studiilor și tematica incunabilelor de la care a pornit autorul – Partea I-a: filosofice (p. 33-296), cea mai amplă, cu 14 studii (capitole); Partea a II-a: istorice (p. 297-342), cu 2 studii.

Prima parte începe cu o analiză asupra comentariului (*hypomnema, commentarius*), ca gen de scriere foarte răspândit în lumea culturală antică (p. 33-37). Studiul face legătura cu următorul capitol al lucrării (și nu numai), prin care autorul ne aduce în atenție un prim incunabul din colecția Brukenthal, *Metaphysica* lui Aristotel, Padua, 1473, editat de Laurentius Canozius, care cuprinde și *Comentariul* lui Averroes tradus în limba latină (p. 39-75), cunoscut fiind faptul că originalul în arabă al textului lui Averroes a fost considerat eretic și ars în timpul dinastiei berbere. Constantin Ittu dezvoltă afirmații și concepte născute pe marginea operei lui Aristotel (384-322 a.Chr.), considerat cel mai mare înțelept al Greciei antice. De asemenea, pornind de la

text, analizează ideile aristotelice precum și tezele care s-au răspândit apoi în creștinism și la unii filosofi medievali.

Acest incunabul este cu atât mai valoros cu cât cuprinde și comentariile lui Averroes (n. 1126, Cordoba – d. 1198, Marrakesch, Maroc) la *Metafizica* aristoteliană, mai exact *marele comentariu* sau *comentariul lung* (*Tafsir*). De la Averroes (Ibn Rushd, prescurtat în arabă) ne-au rămas trei feluri de comentarii la textele aristotelice: *marele comentariu*, *comentariul mijlociu* și *comentariul scurt*. A fost considerat ultimul filosof al Spaniei maure, Almohazii judecându-i ideile drept sursă de erezii și necredință. Lucrările originale ale lui Averroes au fost puse pe foc, dar traducерile lor în latină au fost salvate. Nu mai puțin de cincisprezece comentarii ale sale au fost traduse din arabă în latină între anii 1224-1250 la Universitatea din Neapole de către Mihail Scotus și Hermann Germanicus, după care textele s-au răspândit inițial în Franța și Germania, apoi în restul Europei catolice.

Călătoria prin lumea culturală musulmană propusă de autor în acest capitol este impresionantă, documentată și susținută de o bibliografie pe măsură.

Un alt incunabul păstrat la Biblioteca Muzeului Național Brukenthal este *Organonul* aceluiași Aristotel, editat și tipărit de Baptista de Tordis la Veneția, în 1484. Această operă a fost pentru cercetătorul C. Ittu sursa unor noi provocări cu privire la comentariile sau traducерile aristotelice în limba siriacă (siriana veche), dar și subiectul versiunii textului în limba chineză (*Mingli T'an*). Incunabulul cu 84 de foi cuprinde, pe lângă *Organonul* lui Aristotel, și *Liber sex principiorum*, o lucrare atribuită lui Gilbertus Porretanus (1085?-1154), teolog, logician și episcop de Poitiers. Sub denumirea de *Organon* se cunosc *Categoriile*, tratatul *Despre interpretare*, *Analitica primă* și *Analitica secundă*, *Topicele* și *Respingerile sofisticate* ale „părintelui logicii” Aristotel.

Preotul Sergius din Resh' ayna (Siria), trăitor în sec. al VI-lea, este introdus în acest context ca deschizător de drumuri pentru filosofia greacă în limba siriacă, fiind autor de comentarii la *Categoriile* ce fac parte din *Organonul* aristotelic, după modelul comentariilor filosofice din Școala alexandrină. Mai exact, autorul ne prezintă cele două comentarii sergiene, unul „adresat lui Theodor” și altul „adresat lui Philotheos”, văzute mai degrabă ca o introducere generală la filosofia aristotelică destinată unui public elevat. Pe scurt, în introducerea la comentariul „adresat lui Theodor”, Sergius, invocând imaginea unei berze care și-a recâștigat puterile în pustiu, invită destinatarul (pe Theodor) să renunțe la plăcerile mărunte ale vieții pentru a înțelege textele anticilor. Sergius din Resh' ayna îi amintește apoi momentul în care cei doi au tradus un text din Galenus în limba siriacă, iar Theodor, surprins de maniera de exprimare a lui Galenus (ultimul mare medic al Antichității), s-a întrebat unde a aflat acesta tainele cunoașterii. Replica lui Sergius a fost: „Aristotel!”. La rugămintea lui Theodor de a-i

explica învățătura lui Aristotel, Sergius s-a scuzat precizând că a scris deja un comentariu, cel „adresat lui Philotheos” (p. 77-102).

Despre preocupările pentru opera lui Aristotel în lumea siriacă, venite tot din mediul monahal, ne vorbește Constantin Ittu și în următorul capitol, intitulat „Contribuțiile lui Iacob de Edessa și George, episcopul arabilor, la traducerea *Categoriilor* în siriacă (sec. VII-VIII)” (p. 103-124). Autorul sintetizează că traduceri din greacă în limba siriacă ale *Organonului* au cunoscut 3 stagii: sec. al VI-lea, traduceri cuvânt cu cuvânt; sec. VII-VIII, etapa revizuirilor primelor traduceri pentru a da sens mesajului filosofic; sec. al IX-lea, noi traduceri, dar și noi versiuni. Pentru sec. VII-VIII există o revizuire de traducere a *Categoriilor* atribuită lui Iacob episcop de Edessa, păstrată în mai multe manuscrise, și o alta realizată de George (Giwargi, în siriacă) episcopul arabilor, păstorind între anii 686/687-724, păstrată într-un singur manuscris. De altfel, conchide apoi autorul cărții, atenția acordată textelor lui Aristotel reprezintă caracteristica filosofiei siriace, de la Sergius din Resh' ayna, până la Bar Hebraeus (d. 1286).

Ancorat pe influența operei aristotelice în istoria culturii universale, prof. Constantin Ittu dezvoltă un alt capitol la fel de interesant pentru cititori, „Fragmente în limba siriacă din *Comentariile* lui Aristotel descoperite pe *Drumul Mătăsii* în oaza Turfan” (p. 147-151). Unele manuscrise în limba siriacă, ce conțin fragmente de comentarii la tratatul despre *Categorii*, au fost descoperite în oaza Turfan din nord-vestul Chinei actuale în anii 1902-1914, printre ruinele unei foste mănăstiri din zonă. Conform cataloagelor în care aceste fragmente au fost publicate ulterior, majoritatea textelor sunt în siriacă, altele scrise cu caractere uigure, iar unele sunt bilingve siro-sogdiane. Turfanul a fost un important punct de tranzit comercial, devenind capitala uigurilor în sec. al IX-lea. Tot aici, în sec. VII-VIII, s-au stabilit și negustorii sogdieni, zona fiind devastată de mongoli în sec. al XIV-lea. Astfel, Turfanul a avut un rol deosebit pe celebrul „Drum al Mătăsii”.

Tot dintre capitolele destinate *Organonului* lui Aristotel, menționăm aici și studiul cu privire la versiunea chineză a *Categoriilor*, numită *Mingli T'an* (p. 173-201). În limba chineză „ming” și „li” sunt conceptele cele mai apropiate de grecescul „logos”. Versiunea asiatică *Mingli T'an*, considerată de către sinologi a fi un comentariu, nu o traducere, a fost rezultatul colaborării între misionarii iezuiți, ajunși în Imperiul Chinez, și elitele intelectuale locale creștinate, începând cu anul 1683. Primii care au susținut că în China nu există filosofie, ci un sistem de gândire din perspectivă confucianistă, au fost chiar iezuiții, în sec. al XVII-lea. De aceea chinezii au avut o atitudine reținută în receptarea textului lui Aristotel (*Mingli T'an*), bazat pe un sistem filosofic european total diferit de cel al lumii asiatice.

Al 3-lea incunabul selectat de la Brukenthal este un exemplar din Euclid, *Elementa geometriæ*, Venetia, 1482, de 137 file, pe care ni-l prezintă autorul în capitolul „Euclid, *Elementa geometriæ*, Venetia, Erhard Ratdolt, 1482 – *editio princeps*” (p. 219-233). Este vorba despre lucrarea matematicianului grec Euclid (330/320-275 a.Chr.) tradusă din arabă în latină de Adelardus Bathoniensis (1080-1152), ce conține și comentariul lui Johannes Campanus în limba italiană. Tipograful acestei ediții princeps a fost germanul Erhard Ratdolt (1442-1528), care a activat atât la Veneția, cât și la Augsburg. Valorosul incunabul poartă și un însemn de proprietate manuscris.

Această versiune este considerată cea mai timpurie traducere din arabă a operei euclidiene, însă textul-sursă al traducătorului englez Adelard din Bath a fost cel al lui Al-Hajjaj (786-833), matematician arab din Bagdad, acesta din urmă având la dispoziție un singur manuscris în limba greacă al *Elementelor* lui Euclid. Cât despre Johannes Campanus (1220-1296), a fost un matematician și astronom italian care a întocmit pe la 1260 o versiune a *Elementelor* în 15 cărți (părți), într-o perioadă în care în Europa Occidentală interesul pentru disciplina matematică era scăzut. Astfel, comentariile lui Campanus din sec. al XIII-lea au devenit foarte populare printre studenți.

După apariția tiparului, Euclid a apărut cu o ediție aproape an de an, în versiuni diferite, începând din 1482 până spre sf. sec. al XVII-lea. Varianta în limba greacă a fost imprimată la Basel, în 1533, de tipograful Johannes Herwagen.

Opera lui Euclid, care a influențat istoria matematicii europene, a călătorit și în Asia, împreună cu iezuiții, și a fost tradusă în limba chineză sub titlul *Jihe yuanben*. Versiunea chineză reprezintă subiectul următorului capitol al cărții, „Euclid, *Elementa geometriæ*, Venetia, 1482: de la un incunabul din Biblioteca Brukenthal la versiunea sa chineză, *Jihe yuanben*” (p. 235-247). Aceasta este o traducere parțială, numai a cărților I-VI euclidiene, nu a tuturor celor cincisprezece. Demersul a fost colectiv, inițiat de iezuitul Matteo Ricci, în colaborare cu matematicianul chinez Xu Guangqi (1562-1633), începând din anul 1606. După finalizarea și revizuirea textului, *Jihe yuanben* a fost dată la tipar în 1607, cu sensul de *Carte elementară de geometrie*. Dar efortul celor doi nu a fost bine primit de literații chinezi care nu au înțeles sistemul de gândire euclidian, cu mult diferit în epocă de gândirea și de noțiunile lor precare de matematică. În secolele următoare au urmat noi variante de traducere, unele cu explicații mult simplificate ale geometriei euclidiene.

De altfel, meritul autorului Constantin Ittu, prin tematica acestor capitole, constă în paralelismul dintre culturi și dintre sistemele de gândire european și asiatic pe care-l face, în contextul istoriei civilizațiilor.

Studiile filosofice ale părții I a lucrării se încheie cu două capitole despre opera învățatului latin Boethius (cca 480-524). Primul este intitulat „Cămara gândurilor, camera sufletului: trei incunabule Boethius, *De consolatione philosophiæ*” (p. 249-271).

După cum s-a menționat, în colecția Bibliotecii Brukenthal se păstrează 3 incunabule, de fapt 3 ediții ale operei boethiene, două imprimate în Germania, la Nürnberg și unul în atelierul venețian al lui Bonetus Locatellus. Autorul face în acest capitol și o scurtă incursiune în istoria Bibliotecii Muzeului Brukenthal.

Primul incunabul latin-german – Boethius, *De consolatione philosophiae*, Nürnberg, 1473 – are 189 de foi, ornamente în foiță de aur și culori vii, cu scoarțe din piele pe carton presat. Este întâia traducere germană a unui text antic tipărit în întregime, cu un comentariu presupus a fi al lui Thomas Waleys (1287-1349) după specialiștii de la Harvard. Traducătorul textului din latină în germană a fost călugărul benedictin Petrus de Kastel, iar tipograful Anton Koberger, care a început să lucreze la Nürnberg din anul 1471. Cel de-al 2-lea incunabul Boethius, *De consolatione philosophiae*, Nürnberg, din 1486, are 71 de file, fiind tipărit tot de Koberger. Al 3-lea incunabul Boethius, cu același titlu dar apărut la Veneția, în 1498, are 162 file, colligatum cu Aristotel, *Metaphysica*, 1509, precum și cu *De disciplina scholasticum*, o mică lucrare a teologului dominican Thomas Cantipratensis. Editor și tipograf a fost Bonetus Locatellus, activ la Veneția între 1486-1523.

Boethius, născut la Roma și implicat în politica epocii în care a trăit, a căzut în dizgrație și a fost compromis cu false dovezi. După 2 ani de temniță, a fost executat pe 24 octombrie 524 la Pavia. Și-a scris opera de suflet, *Consolarea filosofiei*, în închisoare, în răstimpul dintre condamnare și execuție. Lucrarea a fost redactată sub forma unui dialog între autor și filosofie, cele mai vechi manuscrise fiind copiate în Franța secolului al IX-lea. Până în sec. al XVII-lea, această operă a circulat mult în Europa, în limba latină originală sau în traduceri.

Despre Boethius este vorba și în ultimul capitol al primei părți, prin prisma unui post-incunabul din colecția de carte străină rară a bibliotecii baroniale sibiene, *Boethius de Philosophico consolatu sive de consolatione philosophie*, tipărit la Argentinae (Strassburg), în 1501 (p. 273-296). Se face precizarea că Argentinae este, în latina medievală, anticul Argentoratum din Gallia romană. Lucrarea a fost publicată de umanistul german Sebastian Brant, iar tipograful-editor menționat în foaia de titlu a fost Johannes Grüninger (cca 1455-1532). „Doamna Filosofia”, personajul lui Boethius, alungă muzele din preajma partenerului de dialog, ajutându-l pe acesta la schimbarea atitudinii în fața morții, care trebuie acceptată înțelept. Finalitatea lumii este binele sau fericirea, adică Dumnezeu, iar modul în care Dumnezeu rânduiește lumea este în acord cu binele. Din dialog, autorul Boethius înțelege că adevărurile credinței izvorăsc din cele filosofice, afirmație luată ulterior ca reper de scolastica Evului Mediu.

În partea a II-a a cărții, studiile istorice ale lui Constantin Ittu au avut drept sursă alte două incunabule orientale din Biblioteca Brukenthal: *Barlaam et Josaphat*, Speyer, 1472-1473 și Quintus Curtius Rufus, *De rebus gestis Alexandri Magni*, Venetia, 1496.

Primul incunabul, [Varlaam și Ioasaf], are 78 de file, o raritate de altfel (în lume se mai păstrează cca 40 de exemplare), și este cu atât mai valoros pentru că poartă o însemnare manuscrisă de proprietate, precum și monograma lui Albert Huet pe forțașul din pergament al primei coperte. Albert Huet, școlit la Sibiu și Viena, a fost jude regal și comite al sașilor, foarte cunoscut la Sibiu în sec. al XVI-lea. Responsabilitatea tipăririi în orașul Speyer a avut-o „typographus operis Gesta Christi”, adică tipograful lui Gesta Christi. Cât despre subiectul acestui incunabul, s-a scris mult despre aceste două personaje care îi dau numele și despre călătoria spirituală din India spre Europa, prin intermediul căreia învățăturile lui Buddha ajung în lumea creștină. O primă traducere în limba română a acestei lucrări, după o versiune slavonă, a fost făcută de Udriște Năsturel la mijlocul sec. al XVII-lea.

La fel de interesant este și ultimul capitol al cărții, redactat în jurul unui exemplar Quintus Curtius Rufus, *De rebus gestis Alexandri Magni*, Venetia, tipărit în 1496, editor Bartholomaeus Merula. Volumul poartă și însemnul de proprietate al lui Johannes Lebel (1490-1566), preot sas, poet și istoric, el însuși autor de lucrări, născut probabil la Bistrița. Interesul pentru biografia lui Alexandru cel Mare a existat permanent, astfel că opera istoricului latin Rufus (sec. I p.Chr.) a cunoscut numeroase ediții în sec. XV-XVI, după apariția tiparului. Însă, până în sec. al XVII-lea, subiectul Alexandru cel Mare a cunoscut peste 80 de versiuni, în peste 20 de limbi, între care versiuni în limba siriacă, în limba coptă din Egipt, versiunea etiopiană ș.a. despre care ne vorbește autorul cărții. Prima ediție tipărită în limba română a *Istoriei lui Alexandru cel Mare din Macedonia* a apărut la Sibiu, în 1794, editor comercial fiind Simion Pantea din „Sălciua de Sus”, iar Petru Barth tipograf.

Cele șase ilustrații ale cărții sunt inserate în text, cu reproduceri după numai trei dintre incunabilele invocate anterior și anume după: Aristotel, *Metaphysica*, Padua, 1473 (p. 38, 76), Euclid, *Elementa geometriae*, Venetia, 1482 (p. 218, 234) și Boethius, *De consolacione philosophiae*, Nürnberg, 1473 (p. 248, 272). Un fragment de imagine este redat pe coperta volumului, mai exact foaia cu letrină și miniaturi decorative marginale, din incunabulul *De consolacione philosophiae* (1473). La final autorul a întocmit un glosar de termeni latini uzitați în cartea străină tipărită (p. 343-347), glosar pe care și-l dorește a fi un instrument de lucru pentru începătorii în domeniul cărții și bibliofiliei.

Bibliografia vastă românească și străină, extrem de actuală, pe care autorul s-a bazat în călătoriile sale culturale, se regăsește în aparatul critic al lucrării, întocmit pentru fiecare capitol în parte în subsolul paginii. Studiile sunt scrise cu măiestrie, îmbrăcând forma unor eseuri bine construite despre istoria și literatura Antichității și a Evului Mediu sau despre bibliologie, cu introduceri, conținut și concluzii, cu pertinente divagații uneori.

În concluzie, afirmăm că această contribuție bibliologică și bibliografică la istoria culturii universale și a cărții deopotrivă a fost întocmită de către autor cu rigurozitate științifică, iar stilul și problematica atinse relevă pasiunea istoricului și profesorului Constantin Ittu pentru carte și profesia pe care o exercită.

Lăcrămioara MANEA

Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion",
Str. Progesului, nr. 32, 820009, Tulcea, Romania